

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Open Access Refereed e-Journal & Refereed & Indexed

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	29.08.2019
Received / Makale Geliş	03.07.2019	Published / Yayınlanma	29.08.2019

EBÛ HAMİD MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'YE GÖRE MUHASEBE VE MURAKABE

ACCOUNTING AND AUDITING ACCORDING TO ABU HAMID MUHAMMAD AL-GHAZZALI

Dr. Ferit DİNÇER

İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri,
Malatya / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0003-3269-4310

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1337>

Reference: Dinçer, F. (2019), Ebû Hamid Muhammed El-Gazzâlî'ye Göre Muhasebe ve Murakabe, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(41): 2348-2358.

ÖZET

Gazzâlî tasavvuf hareketi içinde bir dönüm noktasıdır. Onunla birlikte Sünni tasavvuf meşruiyet sorununu büyük ölçüde çözmüş, böylelikle tasavvuf hareketi halk ve ulema nezdinde genel manada bir kabule mazhar olmuştur. Huccetü'l-İslam unvanına sahip olan Gazzâlî, muhasebe ve murakabe kavramlarına sûfi bir bakış açısıyla yaklaşmış ve basiret sahiplerinin takip etmeleri gereken makamları detaylı bir şekilde izah etmiştir. Bu veciz çalışmada, tasavvuf ilminde mümtaz bir makama sahip olan ve İslam âleminin teveccühüne mazhar olan Gazzâlî'nin muhasebe ve murakabe kavramlarına getirmiş olduğu değerlendirmelerini izah edeceğiz. Böylece Gazzâlî'nin söz konusu kavramlar hakkındaki düşüncelerini tespit edip ilim camiasının istifadesine sunacağız.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Tasavvuf, İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, Muhasebe, Murakabe.

ABSTRACT

Al-Ghazali is a turning point within the Sufi movement. With him, Sunni Sufism has largely solved the problem of legitimacy, and thus the Sufism movement has been accepted in general terms by the people and the ulema. Al-Ghazali, who carries the title Hujjat al-Islâm (Proof of Islam), viewed the concepts of Nafs accountability and observation from a Sufi perspective and explained the maqam in detail that wise men should follow. In this concise study, we will explain terms of Al-Ghazali, who occupies a privileged place in Sufism and enjoys the consent of the Islamic world, on Nafs accountability and observation. Thus, we will capture Al-Ghazali's thoughts on these concepts and present them for the benefit of the academic community.

Key words: Al-Ghazali, Sufizm, İhyâ' 'ulûm ad-dîn, Nafs accountability, observation

1. GİRİŞ

Tüm nefisleri işledikleriyle, tüm azaları fiilleriyle takip eden, gönüllerin ta derinliklerindeki bilen, mükellefin kalbindeki tefekkürü bile dikkate alan, meydana gelecek her şeyin iradesi ve isteği ile olan sadece ve sadece Allah'tır. O, Allah ki O'nun ilminden hareketli ve hareketsiz, yerde ve gökte olan zerre miktarı bir şey kaybolmaz. "Biliniz ki Allah, içinizden geçeni bilir! O'ndan sakının ve bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır!" (Bakara/235). O, Allah ki gizli de olsa işlerin çoğundan ve azından, açıkğandan ve gizlisinden kulunu hesaba çeker. "Kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Hiç kimse en ufak bir haksızlığa uğramaz. Yapılan amel bir hardal danesi kadar da olsa onu getirir (tartıya koyarız). Hesap gören olarak biz kâfiyiz. !" (Enbiya/47)

O, Allah ki ne kadar küçük olursa olsun kullarının ibadetlerini kabul etmekle onlara lütufta bulunur. "Sonra herkese kazandığı tamamen verilecek ve onlara asla haksızlık yapılmayacaktır." (Bakara/281).

O, Allah ki ne kadar çok olursa olsun kullarının günahlarını affetmekle onlara ikramda bulunur. Her nefis ne hazır ettiğini bilsin, daha önce ve sonra gönderdiğini görsün diye kullarını hesaba çeker. “Bir gün Allah onların hepsini diriltir de yaptıklarını kendilerine haber verir. Allah saymış, onlar ise bunu unutmışlardır. Allah her şeye şahittir.” (Mücadele/6), “O gün insanlar ayrı ayrı gruplar halinde çıkarlar ki yaptıkları kendilerine gösterilsin. Artık kim zerre miktarı bir hayır işlemişse, onun mükâfatını görür, kim de zerre miktarı bir kötülük işlemişse onun cezasını görür.” (Zilzal/6-8). Dolayısıyla nefis dünyada murakabe ve muhasebeye yapılaşmasaydı kıyamet Arasat’ında şaki olup helâk olacağını anlar. Mücâhede, muhasebe ve murakabeden sonra, eğer Allah; az sermayesini kabul etmek lütfunda bulunmasaydı, muhakkak mahrum olup zarar ederdi. Nitekim bütün kulları kapsayan, rahmeti dünya ve ahirette bütün mahlûkları içerisine alan Allah ortaktan münezzehtir. Bu bakımdan O'nun fazlının nefhalarıyla kalpler imanı kabul etmek için genişlediler. Tevfikinin bereketiyle azalar, ibadetlerle bağlanıp edeplendiler. Güzel hidayetiyle kalplerden cehaletin karanlıkları sökülüp atıldı. O'nun yardımıyla şeytanın hileleri kesildi. O'nun inayetinin lütfuyla hasenelerin kefesi günahların kefesine galip geldi. O'nun kolaylaştırmasıyla ibadetlerin kolaylaşan kısımları kolaylaştılar. Bu bakımdan vermek, mükâfat, uzaklaştırmak, yaklaştırmak, saîd ve şakî yapmak O'ndan gelir. Basiret sahipleri Allah Teâlâ'nın kendilerini murakabe ettiğini ve gelecekte hesaba çekeceğini anladılar. Kalplerine gelen vesveselerin ve düşüncelerin zerresinden dahi hesaba çekileceklerdir. Bu tehlikelerden ancak nefsi muhasebe etmeye devam etmekle ve doğru murakabeyle kurtulabileceklerini kesin olarak anladılar. Nefsi nefesler ve hareketlerde sorguya çekmek, düşünce ve fikirlerde muhasebe etmekle kurtulurlar. Bu bakımdan hesaba çekilmezden önce nefsinin hesaba çekenin kıyamette hesabı hafifler. Soru sorulacağı gün cevabı hazır olur. Dönüş yeri güzel olur. Kim nefsinin hesaba çekmezse onun hasret çekmesi devam eder. Arasat'ta beklemeleri oldukça uzar. Günahları onu mahrumiyet ile öfkeye sürükler. Bu, basiret sahiplerine keşf olduğunda bildiler ki onları bu durumdan ancak Allah'a ibadet etmek kurtarır. Allah onlara sabır ve nöbet bekleme emrini verdi.

“Ey iman edenler! Sabredin, direnin. Savaşa hazırlıklı, uyanık bulunun ve Allah'tan korkun ki felâh bulasınız.” (Âl-i İmrân/200).

1.1. Muhasebe Kavramı

Muhasebe aslı Arapça olan “hisab” yani hesap sözcüğünden türetilmiş olup (Ferâhidî, 2010: 314; İbn Manzûr, ts.:313; Rağıb el-İsfahânî, 2002: 232; Firuzabadi, 1272: 107), Türkçe sözlüklerde “hesap yapma, hesaplaşma, karşılıklı hesap görme, hesap işleriyle uğraşma, hesapların tümü, saymanlık, bir şeyin olumlu veya olumsuz yönlerini gözden geçirerek karar vermek veya bir yargıya varmak biçiminde tanımlanmaktadır (Güneş, K. 2011: 228).

Nefsinin, adım adım, soluk soluk hesaba çeken kişinin kıyamette hasreti az, Arasat meydanında vakfeleri çok olur. Kısaca muhasebe, nefsin yaptığı iyi ve kötü işler açısından kendini hesaba çekmesidir. “Nefislerinizi ölmeden önce hesaba çekiniz” hadisi ile buna işaret olunur (Cebecioğlu, E. 2014: 185).

Nefs muhasebesi; nefsin fazlalık ve eksikliklerini, lehinde ve aleyhinde olan şeyleri kontrol etmektir (Erginli, Z. vd. 2006: 691).

Gazzâlî, muhasebe kavramının izahını şu sözleriyle veciz bir şekilde izah etmiştir: Tüccarın ortağıyla olan muhasebesi, fazlalığın ve eksikliğin ortaya çıkması için ana sermayeyi, kazancı ve zararı kontrol etmesidir. Eğer kazançta fazlalık varsa ortağına verir ve ona teşekkürde bulunur. Eğer bir zarar söz konusu ise ortağından onu ödemesini ve gelecekte telafi etmesini ister. Bunun gibi, kulun dinî sermayesi farzlar, kazancı nafîleler ve faziletler, zararı ise günahlarıdır. Bu ticaretin mevsimi tüm günüdür. Daima kötülüğü emreden nefsiyle muamelesi ise şu şekilde olmalıdır; Öncelikle nefsinin farzlara karşı hesaba çeker. Eğer farzları vaktinde yerine getirmiş ise Allah'a şükreder ve benzeri ibadete nefsinin teşvik eder. Eğer farz ibadeti vaktinde yerine getiremeyip aksatırsa kaza eder. Eksik kılınmışsa nafîlelerle eksikliğini gidermeye çalışır. Eğer bir günah işlemişse tüccarın ortağına yaptığı gibi eksikliğini telafi etmek için nefsinin cezalandırmak ve onu kınamakla meşgul olur. Bunun yanı sıra dünya hesabında zarara uğramamak için tane ve kıratı hesap ederek kar ve zarar girdisini kontrol ettiği gibi, dillinde de gününü kurtarmalıdır. Aynı zamanda kıyamette başkasının bakacağı hesabı da nefsinin garanti etmeli bu şekilde bakışını, gönlünden geçenleri, düşüncelerini, oturmasını, kalkmasını, yemesini, içmesini, uykusunu hatta susmasını; niçin sustuğunu, durmasını; niçin durduğunu kontrol etmelidir (Gazzâlî, 1992: 625; Gazzâlî, 2005:1766).

Gazzâlî'nin kavramla ilgili başka bir açıklaması da şu şekildedir: Nefsinin yapması gereken bütün şeyleri bilip, yerine getireceği kadarını doğruladıktan sonra o miktarı hesap edince geri kalan da ortaya çıkar. O zaman onun üzerinde sebat etmeli ve tüccarın hesaptan sonra geride kalanı hesap defterine kaydettiği gibi kalbinin sayfasına onu yazmalıdır (Gazzâlî, 1992: 625; Gazzâlî, 2005:1766-1767).

Buna benzer bir tarif de Kudâme yapmıştır: Muhasebe, fazlalığın ve eksikliğin ortaya çıkması için ana sermayeyi, kazancı ve zararı kontrol etmektir. Kulun dini sermayesi farzlar, kazancı nafiler ve faziletler, zararı ise günahlarıdır. Öyleyse öncelikle nefsini farzlara karşı hesaba çekmeli, eğer bir günah işlemişse eksikliğini telafi etmek için nefsini cezalandırmakla meşgul olur (Erginli, Z., vd. 2006: 692).

Netice olarak, murakabe ile çok yakından bağlantılı konulardan biri olan ve kişinin, kendi hallerini düşünüp nefsini hesaba çekmesi, yapmış olduğu fiillerde kâr zarar hesabı yaparak kendine çeki düzen vermesi olarak anlaşılan muhâsebe, murakabe halinin bir öncülü olarak kabul edilmiştir. Ulemâ muhasebeyi genellikle Hz. Ömer'e isnad edilen şu sözden yola çıkarak yorumlamışlardır: Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin. En büyük yer için süslenin. Dünya'da nefsini hesaba çeken kimsenin Kıyamet günü hesabı hafif olur. (Gazzâlî, 2005:1766-1767).

1.2. Murakabe Kavramı

Arapçada; gözetlemek, korumak, kontrol etmek demektir (Ferâhidî, 2010: 140). Allah'ı kalp ile düşünmek; Allah'ın, her zaman, her yerde hazır ve nazır olup kendini görüp, işittiğini bilinçli olarak yaşamak demektir. Tasavvuf okullarında murakabe, bir ders olup, gece yarısı dizüstü oturularak, vücudun hiçbir uzvunu kılmıdatmadan, gözleri yummak suretiyle yapılır. Sadece Allah düşünülür, 15 dakikadan 3 saate kadar bu durumda devam edilir. Bu durumda, dervişe manevî âlemden çeşitli feyzler gelir. Bir kanaate göre, murakabenin hakikati, Allah'ı görür gibi ibadet etmektir. Avamın murakabesi, Allah'tan korkmak (havf) iken, havasınki Allah'tan ümit etmektir (reca). Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ' el-Edemî (ö. 309/922)'ye; en faziletli taâtın ne olduğu sorulunca, "her zaman Hakk'a murakabeye devam etmektir" karşılığını vermiştir. Yine murakabenin alametinin, Allah'ın tercih ettiğini tercih etmek, O'nun yücelttiğini yüceltmek, küçülttüğünü küçültmek olduğu, kaydedilir. Gizli ve açıkta Allah için ihlaslı olmak da, havassın murakabesi sayılmıştır. Nitekim gözleri yumup Allah'a teveccüh etmek ve bu durumda zikir ile meşgul olmaya, murakabeye varmak, denilmiştir (Cebecioğlu, E. 2014: 186).

İlk dönemden beri murakabe ve muhasebe birbirlerinden farklı kavramlar olarak ele alınmış olsalar da mutasavvıfların bazıları bu iki terimi birbirinin yerine kullanmış, bazıları da aralarındaki kuvvetli ilişkiye dikkat çekmiştir. Örneğin Zünnûn-u Mısrî (ö. 245/859 [?])'nin her iki kavramı da cenneti kazandıran ameller arasında sayması, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Vâsıtî el-Fergânî (ö. 320/932)'nin ise, en faziletli amellerden bahsederken muhasebeyi zâhirî azaları düzeltmek için, murakabeyi de bâtinî duyguların ıslahı için gerekli olduğunu söylediği, Husâmeddin Bursevî (ö.1042/1632), Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdî (ö.563/1168), Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021) ve Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî (ö. 561/1165-66) gibi birçok âlimin de muhasebeyi murakabenin bir ön koşulu olarak kabul ettikleri nakledilmiştir (Kuşeyrî, ts.: 329; Geylânî, 2005: 472).

2. GAZZÂLÎ'YE GÖRE MUHASEBE VE MURAKEBENİN MAKAMLARI

Gazzâlî'ye göre muhasebe ve murakabede bulunmak isteyen basiret sahiplerinin muşârete (şartlaşma), murakabe (gözetmek), muhâsebe (hesaba çekmek), muâkabe (cezalandırma), mücâhede ve sonra muâtebe (kınamak) şeklindeki altı makamı murabita etmesi (nöbetleşe o makamları yaşaması) gerekir:

2.1. Muşârete Makamı

Muşârete; Arapça kökenli bir kelime olup, şartlanma, şart koşma ve karşılıklı şart ileri sürme gibi anlamlara gelmektedir (Ferâhidî, H. 2010: 423-424).

Gazzâlî, söz konusu olan bu makamı, sermaye sahibi tüccara ve onun ortağı olan diğer bir şahsa teşbih ederek şu şekilde izah etmiştir: Tüccarların hesap tutmaları, kârın selameti içindir. Tüccar ortağından yardım talep eder, ona sermayesini teslim ettikten sonra onunla hesaba oturur. İşte tıpkı bunlar gibi akıl da ahiret yolunda tüccar gibidir. Onun gayesi kârı nefsin rezaletten arınmasıdır. Zira onun kurtuluşu

ancak nefsin arınmasına bağlıdır. Nitekim Kur'an'da: "Nefsini temizleyen kurtulmuş, onu kirleten de zarara uğramıştır." (Şems 91/9-10) şeklindeki ayet de bu gerçeği bildirmektedir (Gazzâlî, 2005:1766). Nefsin kurtuluşu ancak salih amellerle mümkün olacağını dile getiren Gazzâlî, sözlerine şu şekilde devam etmektedir: Bu ticaret konusunda akıl, nefisten yardım talep eder; çünkü nefsi, yine nefsin temizlenmesinde kullanır. Tıpkı tüccarın ortağından ve malında ticaret hizmetkârından yardım talep etmesi ve ortağından hesap sorması gibi...(Gazzâlî, 2005:1766).

Durum bu şekilde olunca önce ortakla anlaşması, sonra da yeri geldiğinde hesap sorması gerekmektedir. Akıl da bunun gibi, önce nefisle anlaşma yapar, nefse yapması gerekenleri bildirir; onu kurtuluş yollarına irşat edip o yollarda girmesi için ona kesin emir verir. Sonra bir an bile onu murakabe etmekten gafil olmaz; çünkü nefsi ihmal ettiğinde, nefisten sadece hainlik ve iflas görür. Tıpkı hain bir kölenin fırsat bulduğu zaman ve tek başına malı yönettiğinde yaptığı gibi... Muamele bittikten sonra, daha önce ileri sürdüğü şarta göre hareket etmeyi nefisten istemeli ve bu yönde nefsi hesaba çekilmelidir; zira bu öyle bir ticarettir ki kârı peygamber ve şehitlerle beraber cennetin en yüce makamlarından olan Firdevs cennettir ve sidret'ül müntheha denilen makama varmaktır. Bu nedenle bu konuda nefisle inceden inceye hesap yapmak, ticaretteki hassasiyet ve incelikten daha çok ihtimamı gerektirir. Çünkü dünya kârları ahiret nimetine nazaran hiç denilecek kadar azdır. Diğer taraftan dünya nasıl olursa olsun sonu yokluktur. Devam etmeyen bir hayırda hayır yoktur. Hatta devam etmeyen bir şer, devam etmeyen bir hayırdan daha faziletli ve hayırlıdır. Zira devam etmeyen şer kesildiğinde, onun kesilişinden dolayı bir sevinç meydan gelmektedir. Ancak devam etmeyen hayır kesildiğinde ise üzüntü meydana gelmektedir. Nitekim şair şöyle der:

أَشَدُّ الْغَمِّ عِنْدِي فِي سُرُورٍ تَيَقَّنَ عَنْهُ صَاحِبُهُ إِتْقَالَ

Benim katımda üzüntünün en şiddetlisi,

sahibinin kendisinden gideceğini bildiği bir sevinçteki üzüntüdür!

İşte bu nedenle Allah'a ve ahiret gününe inan her tedbirli kulun, nefsini hesaba çekmesi, hareketlerinden ve düşüncelerinden nefsi sıkıştırması gerektiğini; zira hayatın her nefesi değer biçilmez bir cevher olduğunu, o cevher ile ebedi nimet satın alınacağını, bu nedenle söz konusu olan nefesleri zayi etmek veya helaki gerektiren konularda harcamak büyük bir zarar olduğunu ve korkunç bir hareket olduğunu Gazzâlî dile getirmiş ve sonra da tüccar ile ortağı aralarındaki sözleşme ve şartı konuşmak için günün birinde تنها bir yer bulup konuştukları gibi, kul da nefsine her gün şu şekilde hitap etmelidir: "Hayatımda başka sermayem yok! Hayatım yok olunca sermayem yok olmuş demektir. O zaman hem ticaretten hem de kârdan ümit kesilir. Bu yeni günde de Allah Teâlâ bana yaşama imkanını vermiş ve ecelimi bir gün daha geciktirmiştir. Dolayısıyla bu günü bana bir nimet olarak lütfetmiştir. Şayet beni öldürseydi, beni sâlih amel işlemek için bir tek gün dünyaya göndermesini temenni edecektim. O halde, ey nefsim! Öldüğünü, sonra dünyaya gönderildiğini düşün de sakın bugünü boşa geçirme! Zira nefeslerin her biri değer biçilmez bir cevherdir. Ey nefis! Bil ki gün ve gece yirmi dört saatten ibarettir (Gazzâlî, 2005:1766).

Gazzâlî, daha sonra haber (hadis) de şöyle varid olduğunu söylediği hadiseyi aktarmıştır:

Kul her gün ve gecede birbirine sırt vermiş yirmi dört hazine yayılır. O yirmi dört hazineden biri kul için açılır. Kul onu o saatte işlemiş olduğu hayırlardan dolayı nur ile dolu olarak müşahede eder. Bu nedenle Cebbâr olan sultanın nezdinde vesilesi (hayırlı ameli) bulunan o nurların görünmesiyle müjdelenir, sevinir ve feraha kavuşur. O kadar sevinir ki, şayet sevinci cehennem ehli olanlar arasında taksim edilse, onlar ateşin yakmasını hissettikleri halde o sevgi onları adeta sarhoşa çevirir ve ateşin yakmasını unuturlar. O kul için ikinci bir hazinenin kapısı açılır, onu simsiyah ve leş kokan bir şekilde görür. O hazinenin karanlığı onu kaplar. O da kulun, Rabbine isyan ettiği saattir. Bu nedenle onu öyle bir korku sarar ki, eğer o korku, cennet ehline pay edilse, cennetin nimetlerini onlara zehir zakkum yapardı. Yine kula boş olan, içinde ne sevindirici ne de korkutucu bir şey bulunmayan diğer bir hazinenin kapısı açılır. O da yatmış olduğu veya gaflete daldığı ya da dünyanın mubah olan şeylerinden biriyle meşgul olduğu saattir. Kul o hazinenin boş olmasından üzüntü duyar. Bu, tıpkı büyük kâr elde etmeye gücü yettiği halde ihmalden dolayı o kârı kaçıran bir kimsenin üzüntü gibidir. Bunun da ne büyük

üzüntü ve ne büyük bir zarar olduğu sana yeter de artar! İşte böylece, hayatı boyunca vakitlerinin hazineleri kendisine arz olunur (Gazzâlî, 2005:1767).

Gazzâlî son olarak kulun nefesine şu şekilde hitapta bulunacağını ifade etmiştir:

İşte bugün hazineleri değerlendirmeye, mülkün sebebi olan o hazineleri boş bırakmamaya dikkat et de çalış! Tembellik ve istirahata meyiletme ki başkalarının elde etmiş olduğu illiyin dereceleri senin elinden kaçmasın! Bu takdirde cennette girsen dahi yakını bırakmayacak bir hasret kalır. Bu bakımdan zararın elem ve üzüntüsü her ne kadar ateşin eleminden az ise de çekilmez bir elemdir (Gazzâlî, 2005:1767).

Gazzâlî, buraya kadar ki söylediğinin; kişinin nefesine vakitler hakkında yaptığı tavsiyeler olduğunu ifade etmiş ve kişinin: Göz, kulak, dil, mide, tenasül uzvu, el ve ayak gibi azalar konusunda da nefesine nasihatte bulunması gerektiğini söylemiştir. Ancak çalışmanın hacmi, söz konusu azaların detaylı bir şekilde açıklanmasına müsait olmadığından dolayı aşağıda vereceğimiz kısa bilgi ile yetineceğiz:

Göz; mahremi olmayan bir kimsenin yüzüne veya bir Müslümanın avret yerine veya bir Müslümana hakaret gözüyle bakmaktan korunmalıdır. Bunun yerine ibret gözüyle Allah'ın sanatının acayıplıklarına, başkası kendisine uyması için hayırlı amellere, Allah'ın kitabına ve Hazret-i Peygamber'in sünnetine bakmak, istifade etmek için ilâhî hikmetin kitaplarını incelemek için bakmalıdır. Dil; gıybet etmek, yalan söylemek, iftirada bulunmak, nefsi tezkiye etmek, halkı ve yemekleri kötölemek, lanet okumak, düşmanlara beddua etmek, cedelleşmek gibi hareketlerden muhafaza edilmelidir. Çünkü dil, zikir yapmak, hatırlatmak, öğrenme ve öğretmeyi tekrar etmek, Allah'ın kullarını Allah'ın yoluna irşad edip insanların arasını ıslah etmek ve diğer hayırlı şeyler için yaratılmıştır. Mide; oburluğu terk etmeye zorlanmalıdır. Helâlden az yemeyi, şüphelilerden çekinmeyi, şehvetlerden uzak durmayı ve zaruret miktarıyla kifayet etmeyi itiyat hâline getirmelidir (Gazzâlî, 2005:1767).

2.2. Murakabe Makamı

İnsan nefesine yukarıda da geçtiği şekliyle nasihat ettiğinde geriye, amellere daldığında nefsi murakabe etmek, koruyucu bir göz ile onu gözetmek kalır; çünkü nefis daha önce de ifade edildiği gibi başıboş bırakılırsa azar, ifsad eder (Gazzâlî, 2005:1769).

Kul, bütün hallerinde sabrı gerektiren bir beladan uzak değildir. Aynı zamanda şükürü gerektiren bir nimetten de emin değildir. Bütün bunlar murakabedendir. Hatta kul, her durumda üzerinde olan bir ilâhî farîzadan kurtulamaz. Bu farîza ya derhal yapması gereken bir fiildir veya terk etmesi gereken bir mahzurdur veya Allah'ın affına acelece varmak için teşvik edilen bir mendubtur, o mendub hususunda Allah'ın kullarıyla yarışır veya bir mubahtır ki onda bedeninin sıhhati, kalb salâhı, ibadetin yardımcıları vardır. Bunların her birinin murakabenin devamıyla gözetilmesi gereken bir sınırı vardır (Gazzâlî, 2005:1776).

Gazzâlî, murakabenin fazileti ile ilgili şunları aktarmıştır: Cebrail (a. s.), Allah'ın elçisi olan Muhammed (s.a.v.)'den, ihsanın anlamını sorduğunda, O şöyle buyurdu: İhsan, sanki Allah'ı görüyormuşsun gibi Allah'a kulluk yapmandır. Sen O'nu görmezsen de O seni görür (Gazzâlî, 2005:1769).

Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797) bir kişiye 'Allah'ı gözet!' dediğinde kişi bu sözün açıklamasını istedi. Cevap olarak dedi ki: 'Daima Allah'ı görüyor gibi ol! Abdülvahid b. Zeyd (ö. 177/793) şöyle demiştir: 'Benim efendim benim üzerime murakıp olduğunda O'ndan başkasına aldırmam! Ebû Osmân Saîd b. Sellâm el-Mağribî (ö. 373/983) 'Bu yolda İnsanoğlunun nefesine gerekli kıldığı en üstün şey muhasebe, murakabe ve ilimle amelini idare etmesidir!' demiştir. İbn Atâ 'İbadetlerin en üstünü vakitlerin devamı boyunca hakkı murakabe etmektir!' demiştir (Gazzâlî, 2005:1769).

Hikâye olunuyor ki: Bir şeyhin genç bir talebesi vardı. O zat bu talebesine ikram eder, kendisini diğer talebelerinden önde tutardı. Arkadaşlarından bazısı şeyhe dedi ki: "Biz ondan daha yaşlı olduğumuz halde, nasıl (bizden daha fazla) ona ikram edersin?" Bunun üzerine şeyh birkaç kuş istedi. Onların her birine bir kuş ve bir bıçak verdi ve dedi ki: "Sizden her biriniz kendisini kimsenin görmediği bir yerde kuşu kesip getirsin!" O gence de bir kuş ve bıçak verip diğerlerine dediğini ona da söyledi. Diğer

talebeler kuşları kesip getirdiler, genç ise kuşu diri olarak getirdi. Şeyh, gence “Arkadaşların gibi neden kuşu kesmedin?” dedi. Cevap olarak dedi ki: “Hiç kimsenin beni görmediği bir yer bulamadım. Zira Allah her mekânda beni görüyordu!” Bu cevap üzerine, arkadaşları, gencin bu murakâbesine hayran kaldılar. Şeyhe hitaben “Bu arkadaşımız kendisine ikram etmene daha lâyıktır” dediler (Gazzâlî, 2005:1769).

Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr el-Basrî (ö. 131/748)’ye “O Adn cennetlerinde kim kalır?” diye soruldu. Mâlik cevap olarak dedi ki: Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Adn cennetlerinde günah işlemeyi düşündüklerinde benim büyüklüğümü hatırlayıp beni gözetenler kalır. Onların belleri, benim korkumdan kamburlaşmıştır. İzzet ve celâlime yemin ederim, ben yer ehline azap etmeyi düşündüğümde acıkmış ve korkumdan susamış kimselere bakınca onlardan azabı geri çeviririm.” Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî (ö. 243/857)’den murakabenin mânâsı sorulunca, cevap olarak dedi ki: “Murakabenin başlangıcı, kalbin Allah Teâlâ’ya yakınlığını bilmektir!” Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî‘ et-Tüsterî (ö. 283/896) şöyle demiştir: “Kalp, kulun nerede olursa olsun Allah’ın kendisini gördüğünü bilmesinden daha üstün ve daha şerefli bir şeyle süslenmemiştir.” Bu meyanda şair şunları söylemiştir:

إِذَا مَا خَلَوْتَ الدَّهْرَ فَلَا تَقُلْ خَلَوْتُ وَلَكِنْ قُلْ عَلَيَّ رَقِيبٌ
وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ يَغْفُلُ سَاعَةً وَلَا أَنْ مَا تُخْفِيهِ عَنْهُ يَغِيبُ
أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْيَوْمَ أُسْرِعُ دَاهِبٍ وَأَنَّ غَدًا لِلنَّاطِرِينَ قَرُبُ

Yalnız kaldığın zaman 'Ben yalnızım, beni kimse görmüyor' deme.

Allah'ın seni murakabe ettiğini unutma! Bir an bile Allah'ın senden gâfil olduğunu, senin gizlediklerini bilemeyeceğini sanma!

Günlerin süratle geçtiğini, bekleyenler için yarının çok yakın olduğunu görmüyor musun?!

Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778) şöyle demiştir: “Hiçbir gizli, kendisine gizli olmayan bir zatın murakabesinden ayrılma! Vefayı kudret elinde tutan bir zattan ümidini kesme! Cezayı, tasarrufunda bulduran bir zattan kork!” (Gazzâlî, 2005:1769).

2.3. Muhasebe-i Nefs Makamı

“Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve kişi yarın için ne göndermiş olduğuna baksın! (Haşr 59/18). Gazzâlî, bu ayetin geçmiş ameller üzerinde muhasebeye işaret olduğunu söylemiş ve Hz. Ömer (r.a.)’in meşhur sözünü zikretmiştir: “Hesaba çekilmeden önce nefislerinizle hesaplaşın! Tartılmadan önce tartın.” Diğer taraftan haberde varid olduğu şu hadiseyi aktarmıştır: Hz. Peygambere bir kişi gelip dedi ki: “Ey Allah’ın Resûlü! Bana nasihat et!” bunun üzerine Hz peygamber ona şöyle sordu:

-Nasihat kabul eden bir kişi misin?

-Evet

-Bir şey yapmak istediğin zaman onun neticesini düşün! Eğer doğru ise, onu yap! Eğer yanlış ise, ondan vazgeç, yapma!

Yine haberde şöyle varid olmuştur: Akıllı bir kimse için dört saatin olması gerekir; o saatlerin birinde nefisini hesaba çekmelidir. Nitekim “Ey müminler! Topluca Allah’a tövbe edin ki kurtuluşa eresiniz! (Nur 24/31) âyeti tövbenin, yaptıktan sonra fiile bakıp fiilden ötürü pişmanlık duymak olduğunu bildirir. (Gazzâlî, 2005:1777).

Tevbe b. Samt nefisini hesaba çeken bir zattı. Bir gün hesap etti, altmış yaşında olduğunu gördü. Bu senelerin günlerini hesap etti, yirmi bir bin beş yüz (21. 500) gün olduğunu gördü. Bir çılgık kopararak şöyle dedi: “Vay hâlime! Sultanlar sultanının huzuruna yirmi bir bin (21. 000) günah ile varacağım! Acaba her günde on bin (10.000) günah varsa ne olacaktır?” Bunları söyledikten sonra düşüp bayıldı. Yanına varıp baktıklarında ölmüş olduğunu gördüler. Bunun üzerine gaipten şöyle diyen bir ses işittiler: “En yüce Firdevs, sana müjdeler olsun!” Dolayısıyla kul nefisini, alıp verdiği nefeslerden, her saatte kalbi ve azalarıyla yapmış olduğu günahlardan hesaba çekmesi gerekir (Gazzâlî, 2005:1779).

Gazzâlî, nefis muhasebesi üzerine şu ayeti irad ederek sözlerine devam etmiştir: “Allah’tan korkanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğu zaman, Allah’ı ve azabını düşünürler, hemen bakarsın (gerçeği) görürler.” (A’raf 7/201). Hz. Ömer (r.a.)’den söyle rivayet edilmiştir: Gece olduğunda, ayakları kamçı ile döverek nefisine söyle hitap ederdi: “Sen bugün ne yaptın?” Ebû Eyyûb Meymûn b. Mihrân el-Cezerî er-Rakkî (ö. 117/735) 'den şöyle rivayet ediliyor: “Kul nefisini ortağından daha fazla hesaba çekmedikçe muttaki kimselerden olamaz. Ortaklar iş yaptıktan sonra hesaplaşırlar.” İbn Selâm, bir yük odun sırtladı. Kendisine “Ey Ebû Yûsuf! Senin çocukların ve hizmetkârların içinde bunu yapacaklar vardır. (Neden onlara yaptırmıyorsun da kendin yapıyorsun?)” diye soruldu. Cevap olarak dedi ki: “Nefsimi bundan hoşlanıp hoşlanmayacağı hususunda denemek istedim.” Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) şöyle demiştir: “Mü'min, nefsinin murâkıbıdır. Onu Allah için hesaba çeker. Hesap, ancak nefislerini dünyada hesaba çekenler için hafif olur. Hesap ancak kıyamet gününde muhasebe etmeksizin bu şeyi edinenler için zorlaşır.” O bundan sonra, muhasebeyi açıklayarak şöyle demiştir: Mü'min kişiye ansızın bir şey gelir. O şey hoşuna gider ve şöyle der: “Allah'a yemin olsun! Sen benim hoşuma gittin ve sen benim ihtiyacımdansın. Fakat nerede! Çünkü aramıza mâni girmiştir.” İşte bu söz, amelden önce hesap demektir. Mâlik b. Dinar, Haccâc'ın bir hutbesinde şöyle dediğini naklediyor: “Hesap başkasının eline geçmeden önce nefisini hesaba çeken kimseden Allah razı olsun! Allah o şahıstan razı olsun ki amelinin geminden tutmuş, o amelden neyi kastettiğini tetkik etmiştir. Allah o şahıstan razı olsun ki ölçeğine, terazisine bakmış!” Haccâc beni ağılatıncaya kadar bunları saydı. Ahmed b. Kays'ın arkadaşlarından biri şöyle anlatıyor: Ahmed ile arkadaşlık yapıyordum. Onun geceleyin bütün namazı dua idi. O, çıranın yanına gelip parmağımı ateşi hissedinceye kadar ateşin üzerine koyar, sonra nefisine hitaben (yaptıklarını sayarak) şöyle derdi: “Ey Ahmetçik! Falan günde yaptığın harekete seni sürükleyen neydi? Filan günde yaptığın harekete seni zorlayan neydi?” (Gazzâlî, 2005:1778).

2.4. Muâkabe (Cezalandırma) Makamı

Kişi nefisini hesaba çektiğinde; günah işlemekten ve Allah hakkında kusur yapmaktan alıkoyabilir. Ancak onu ihmal edip başıboş bırakması uygun değildir; zira eğer kişi nefisini ihmal ederse, günahları işlemek nefis için kolaylaşır. Nefis, günahlara alışır. Artık bir daha onu gûnahtan menetmek zorlaşır. Bu da nefsin helâkine sebep olur. Nefsin kınanması ve cezalandırılması gerekmektedir. Bu bakımdan şüpheli bir lokma yediğinde, karnı aç bırakmak suretiyle onu cezalandırmalıdır. Mahrem olmayana baktığında gözünü bakıştan menetmek suretiyle cezalandırmalı ve böylece bedeninin her azasını şehvetten menetmek suretiyle cezalandırmalıdır. Ahiret yolunun yolcuları bu âdete sahip idiler (Gazzâlî, 2005:1779).

Gazzâlî, kusurundan dolayı nefsin kınanmasını bu şekilde izah ettikten sonra yaşanmış hikâyelerden örnek sunarak görüşlerini teyit etmiştir. Ancak biz o örnek hikâyelerden sadece birkaç tanesini bu başlıkta aktaracağız. Zira çalışmanın hacmini gözetmemiz gerekmektedir. Söz konusu olan hikâyelerden bazıları şu şekildedir: Ebü'l-Kasım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/909) şöyle demiştir: İbn Kureybî'den dinledim şöyle diyordu: “Bir gece cenabet oldum. Gusletmek ihtiyacını duydum. Gece oldukça soğuk olduğundan nefsimde guslü geciktirmek isteğini hissettim. Böylece nefsim sabah oluncaya kadar gecikmemi, suyu ısıtmamı veya hamama gitmemi bana telkin etti. Ben de nefsimi bir türlü yenemiyordum. Bu durumdayken birden bire şöyle bağırdım: “Yazıklar olsun! Ben hayatım boyunca Allah ile muamelede bulunmaktayım ve Allah tarafından benim üzerime bir hak farz olsun ve o hakkı edâ etmek azmini kendimde göremeyeyim ve nefsimde gecikme ve duraklama bulayım! Daha sonra sırtımdaki gömleğimin içinde yıkanacağıma ve gömleğimi sıkmayıp güneşte kurutmayacağıma dair yemin ettim.” Mansur b. İbrahim'den şöyle rivâyet edilmiştir: Âbidlerden biri bir kadınla konuştu ve elini kadının baldırına değdirecek kadar ileri gitti. Sonra kendine gelip pişman oldu ve ceza olarak elini kuruyuncaya kadar ateşin üzerinde bıraktı. Huzeyfe b. Katade el-Meraşî şöyle anlatıyor: Bir kişiye “Şehvetlerinde nefisine ne gibi bir muamele yapıyorsun?” diye soruldu. Cevap olarak dedi ki: “Yeryüzünde, benim nezdimde, ondan daha fazla nefret ettiğim bir nefis yoktur. Bu bakımdan ben nasıl onun isteklerini ona veririm?” Abdullah b. Kays anlatıyor: “ Biz bir savaşta bulunuyorduk. Düşmanla karşı karşıya geldiğimizde, gaipten gelen bir ses ‘Düşmana karşı saf tutun’ dedi. Fırtınalı bir günde düşmanla karşı karşıya geldik. O anda önümde bulunan bir kişi, nefisine hitap ederek şöyle diyordu: ‘Ey nefsim! Ben falan ve filan savaşta bulunmadım mı? Sen orada bana helak olur, aile efradın kimsesiz kalırlar deyip de kendine itaat ettirerek o savaştan kaçmadın mı? Bana falan falan savaşta da aynı vesveseyi verdin, ben de sana uyararak geri döndüm. Allah’a yemin ederim bugün seni Allah

Teâlâ'ya arz edeceğim. Ya seni alır veya salıverir.” Abdullah sözlerine şu şekilde devam etmiştir. Ben kendi kendime “Bu kişiyi bugün gözetleyeceğim” diye karar verdim ve onu gözetledim. Bir ara İslam ordusu düşmana saldırdı. O kişi de ön saflarda bulunuyordu. Sonra düşman tarafında hücumla geçildi. Müslümanlar geri çekildikleri halde o kişi yerinden kıpırdamadı. Bu durum birkaç defa tekrarlandığı halde o yerinde durup savaşıyordu. Allah'a yemin ederim, o düşüp şehid oluncaya kadar bu minval üzere devam etti. Bedeninde ve bineğindeki yaraları saydım. Altmış veya daha fazla mızrak darbesi bulunuyordu.” (Gazzâlî, 2005:1779-1781).

Gazzâlî, konunun sonunda şunları söylemiştir: İşte isabetli fikir sahiplerinin nefislerini cezalandırmaları böyledir. Hayret edilecek nokta şudur: Sen köleni, cariye, aile ve çocuğunu, onlardan sâdir olan kötü ahlâktan ve kusurlarından ötürü cezalandırıyorsun. Eğer onları affedersen durumlarının senin kontrolünden çıkmasından ve sana karşı gelmelerinden korkuyorsun! Oysa en büyük düşmanın olan nefsinin ihmal ediyor, sana en şiddetli saldırganlığı yapan ve ailenin saldırganlığından daha büyük zarar veren nefsinin ihmal ediyor. Çünkü aile efradının gayeleri, sana dünya maişetini bulandırmaktır. Eğer düşünürsen anlarsın ki maişet, âhiret maişetidir ve âhirette sonsuz ve daimî nimet vardır. Ahiret maişetini ise senin için bulandıran sadece nefstir. Bu bakımdan nefsin başkasından daha fazla cezaya müstahaktır (Gazzâlî, 2005: 1781).

2.5. Mücâhede Makamı

Gazzâlî, Mücâhede kavramını şu şekilde tanımlamıştır: Mücâhede; kişi nefsinin hesaba çektiğinde, onun günah işlediğini gördüğünde, bahsi geçen cezalarla onu cezalandırmasıdır. Diğer taraftan nefis faziletlerin herhangi bir şeyinde veya virdlerin herhangi birinde tembellik ve gevşeklik yaptığını görürsen, uygun olan virdleri ağırlaştırmak ve onlardan ayrılmamak suretiyle ve elden kaçan fırsatları telafi etmek için çeşitli faziletleri ona yükseltmek suretiyle onu eğitmektir. Müellif, mücâhede kavramını tanıttıktan sonra; Allah yolunda cehd-u say' yapan zatların bu şekilde yaşadıklarını söylemiştir (Gazzâlî, 2005: 1781).

Gazzâlî, daha sonra âdeti olduğu gibi basiret sahipleri dediği zatların mücâhedelerinden hayatlarına yansıyan örnekleri uzun uzun anlatmıştır. O örneklerden birkaç tanesi şu şekildedir: Havvas (İbrahim b. Ahmed) şöyle diyor: “Biz âbide olan Rahle Hatun'un yanına vardık. Bu mübarek hatun simsiyah kesilinceye kadar oruç tutmuş, gözleri kör oluncaya kadar ağlamış, kötürüm oluncaya kadar namaz kılmıştı. Hala oturarak namaza devam ediyordu. Biz ona selam verdik ve ona içinde bulunduğu durumu biraz kolaylaştırmak için Allah'ın affından bir şeyi zikrettik. Bunun üzerine o bir çığlık kopararak şöyle dedi: 'Nefsimi bilmem kalbimi yaraladı, ciğerimi parçaladı. Allah'a yemin ederim Allah'ın beni yaratmamış olmasını isterdim. İsterdim ki anılan bir şey olmayaydım!' bu sözleri söyledikten sonra namazına yöneldi.” Ebû Süleyman ed-Dârânî şöyle diyor: “Bir gece Rabia Hatun'un yanındaydım. O kendisine mahsus olan bir mihraba girdi, ben de evin bir köşesindeydim. O seher zamanına kadar durmadan ibadet etti. Seher vakti olduğunda; 'bize bu geceyi ihyâ etmek kudretini verenin mükâfatı nedir?' diye sordum. Ardından 'O'nun mükâfatı yarın o'nun için oruç tutmandır!' diye cevap verdi (Gazzâlî, 2005: 1789-1790).

İşte selef-i sâlihinin sîreti, nefsin murâbete ve murakabesi böyle idi. Nitekim Hazret-i Ömer, cemaatle ikinci namazını kaçırdığında, kıymeti iki yüz bin dirhem olan bir arazisini, sadaka vermek suretiyle nefsinin cezalandırmıştır (Gazzâlî, 2005: 1781). Bu bakımdan ne zaman ki nefis sana karşı inatçılık eder, ibadete devam etmekten imtina ederse, sen bu kimselerin hallerine mütalaa et! Çünkü şu zamanda onlar gibisinin varlığı pek nadirdir. Eğer onlara uyan bir kimseyi görürsen bu, kalp için daha tesirli olur ve onlara uymaya daha teşvik edici olur; zira haber, hiçbir zaman gözle görmek gibi değildir. Sen böyle bir kimseyi görmekten aciz olduğunda bari bu kimselerin hallerini dinlemekten gâfil olma! Darb-ı meselde şöyle denmiştir: 'Eğer deve olmasa keçi olsun.' Akıllılar, hâkimler, din hususunda basiret sahipleri onlar olduğu için nefsinin, onlara uymak, onların zümresinden ve cemaatinden olmak ile zamanının gâfil ve cahillerine uymak arasında muhayyer bırak! Sakın hiçbir zaman ahmakların ipine takılmaya razı olma! Ahmaklara benzemeye kanaat etme! Akıllılara muhalefet etmesine izin verme! Eğer nefsin sana 'Bahsi geçen kimseler güçlüdür. Senin onlara uyma imkânın ve gücün yoktur' derse, bu takdirde cihad eden kadınların hallerini mütalaa et ve nefsinde de ki: 'Ey nefis! Sakın bir kadından daha geride olmaya razı olma! Din ve dünyası hususunda bir kadından daha eksik olan erkek ne kötü erkektir!' (Gazzâlî, 2005: 1788).

Hikâye olunur ki bir grup, hastalığında ziyaret etmek maksadıyla Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna girdiler. O girenlerin içinde bedenen zayıf bir genç de bulunuyordu. Ömer, o gence sordu:

- Gördüğüm duruma seni getiren nedir?

- Ey Mü'minlerin emiri! Beni hastalık bu duruma getirdi.

- Allah için bana doğru söyle!

- Ey Mü'minlerin emiri! Dünyanın tadını tattım. Onu acı gördüm. Dünyanın parlaklığı, zevki, benim nezdimde, küçüldü, dünyanın altını ile taşı, benim nezdimde, eşit oldu. Sanki ben rabbimin arşına bakıyorum ve görüyorum ki insanlar cennet ve cehenneme sürülüyorlar. Bunun için gündüzümü susuz bıraktım, gecemi uykusuz. . . İçinde bulunduğum her şey, Allah'ın sevabına ve onun cezasına nazaran hiç ve hakirdir (Gazzâlî, 2005: 1782).

Gazzâlî, aktarmış hikâyelerle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: Biz var kuvvetiyle çalışanların vasıflarından ve faziletlerinden, onlara uyması için müridin çalışmadaki rağbetini harekete geçiren şeyleri burada zikrederim; zira Hazret-i Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Allah o kavimlerden razı olsun ki halk onları hasta zanneder. Oysa onlar hasta değildir" (Gazzâlî, 2005: 1782).

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Onları ibadet yormuştur: Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Verdiklerini; rablerinin huzuruna varacakları düşüncesiyle kalpleri korkudan ürpererek verirler" (Mü'minûn 23/60). Hasan-ı Basrî sonra bu ayet hakkında şöyle demiştir: "Onlar amellerden yaptıklarını yaparlar. Buna rağmen bu amelin kendilerini Allah'ın azabından kurtaramayacağından korkarlar." Hasan-ı Basrî daha sonra şöyle demiştir: "Ben bazı kimselere yetiştim. Onların bazı gruplarıyla arkadaşlık yaptım. Onlar dünyanın yönelip gelen hiçbir şeyiyle sevinmez. Dünyanın kaçan hiçbir şeyiyle üzülmezlerdi. Yemin ederim, dünya onların gözünde, şu ayaklarınızla çiğnediğiniz topraktan daha düşük idi. Onlardan birinin bütün hayatı boyunca bir elbisesi katlanmamıştır ve hiçbir zaman, aile efradına bir yemek yapmalarını emretmemiştir. Bedeni ile toprak arasına hiçbir şey bırakmamıştır. Onları rablerinin kitabı ve peygamberlerinin sünnetiyle amel oldukları bir durumda buldum. Gece karanlığı onları kapladığında azalar üzerinde durup yüzlerini yere yayarlardı. Gözyaşları yanakları üzerine akardı. Boyunlarının azat edilmesi hususunda rablerine münacat ederlerdi. İyi bir şey yaptıklarında işlediklerinde onunla sevinirler, onun şükürün devam ederlerdi. Allah Teâlâ'dan o iyiyi kabul etmesini dilerlerdi. Kötü bir şey yaptıklarında bu durum onları üzer, Allah Teâlâ'dan o kötüyü affetmesini dilerlerdi. Allah'a yemin ederim, onlar böyle idiler ve bunun üzerinde idiler. Allah'a yemin ederim, onlar (buna rağmen) günahlardan uzak kalamadılar. Ancak mağfîret ile kurtuldular." (Gazzâlî, 2005: 1782).

Gazzâlî okuyucu kimselere de şu tavsiye ve telkinde bulunmuştur: "Ey okuyucu! Eğer nefisini murakabe ve murâbete eden (gözeten) kimselerden isen, var kuvvetiyle ibadet eden erkek ve kadınların hallerini mütalaa etmekten ayrılma ki şevkin kabarsın, ibadete karşı isteğin artsın! Sakın zamanının ehline bakma! Zira eğer yeryüzünde bulunanların çoğuna uyarsan seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Bütün kuvvetleriyle ibadete dalarların hikâyeleri sayılmayacak kadar çoktur. Bizim anlattıklarımız ibret almak isteyen bir kimse için kâfidir. Eğer daha fazlasını istiyorsan, Hilyet'ul-Evliyâ adlı kitabın mütalaaasına devam et; zira o kitab, ashâb-ı kirâm'ın, tâbiîn'in ve tâbiînden sonrakilerin hallerini anlatmaktadır. Ona vâkıf olmakla senin ve zamanındaki insanların din ehlinden ne kadar uzak olduğunuz açığa çıkar. Eğer nefsin sana 'Zamanının ehline bak!' diye vesvese verir ve sana 'O geçmiş zamanda hayrın kolayca yapılması, yardım edenlerin çok olmasından dolayı idi. Şimdi ise, bu zamanın ehli muhalefet ettiler. Eğer böyle yaparsan sana deli derler, seninle alay ederler. Bu bakımdan sen de onlara uy. Onların üzerine ne icra edilirse senin üzerine de o icra edilsin. Musibet umumî olduğunda güzelleşir!' derse, sakın onun aldatma ipiyle kuyuya inme! Onun tezvirine aldanma! Ona söyle de: 'Ey nefis! Bana söyler misin, şehir halkına silip süpüren bir sel gelse, onlar halin hakikatini bilmediklerinden yerlerinden kıpırdamayıp tedbir almasalar, sen onlardan ayrılıp boğulmaktan seni kurtaracak bir gemiye binebilirsin, acaba bu durumda 'Musibet umumî olduğu zaman kolaylaşır' diye bir şey senin aklına gelir mi? Veya onlara uymayı terk edip onların yaptıklarından ötürü cahilliklerine hükmeder, gelecek musibetten kurtuluşa baş mı vurursun?' Ey nefis! Mademki boğulmak korkusuyla, onlara uymayı terk ediyorsun oysa boğulmanın zahmeti ancak bir saat ruh çıkıncaya kadar uzayabilir acaba her an maruz bulunduğun ebedî azaptan nasıl kaçmazsın? Acaba musibet umumî olduğunda nasıl hoşlanırsın? Oysa ateş ehlini, umum ve hususa

bakmaktan meşgul edecek bir durum vardır. Oysa kâfirler de ancak zamanlarının ehline uyduklarından helâk oldular.

“Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk! Biz de onların izlerine uyarız” (Zuhruf, 43/23). Mademki durum budur, nefisini kınamakla meşgul olduğunda, onu bütün kuvvetinle ibadet yapmaya teşvik ettiğinde o isyan ederse, onun cezalandırmayı, kınamayı, tehdit etmeyi, nefisine kötü bakmayı ihmal etme! Böyle yaparsan umulur ki o, tuğyanından vazgeçer! (Gazzâlî, 2005: 1790).

2.6. Muâtebe (Kınama) Makamı

Gazzâlî, bu başlığa nefse yönelttiği şu sözleriyle başlamıştır:

“En şedit düşmanın, kaburgalarının arasında bulunan nefisidir. O nefis, kötülüğü emredici, şerre meyyal, hayırdan uzaklaştırıcı olarak yaratılmıştır. Sen de onu tezkiye etmek, düzeltmek, kahrın zincirleriyle Rabbinin ibadetine çekmekle, şehvetlerinden menetmek, lezzetlerinden alıkoymakla memursun. Şâyet onu başıboş bırakırsan, serkeşlik ve saldırganlık yapar. Artık onu bir türlü mağlup edemezsin. Eğer kınamak istersen, ceza vermek, uzaklaştırmak ve kınamak suretiyle onun yakasına yapışırsan, bu takdirde nefsin, Allah Teâlâ'nın kendisiyle kasem ettiği nefis-i levvâme olur. Ümit ederim ki Allah'ın nimetinden razı ve Allah'ı hoşnut eden kullarının zümresine dâhil olmaya seni davet eden nefis-i mutmainne olur. Bu bakımdan hiçbir an ona hatırlatmaktan ve onu kınamaktan gafil olma! Nefsine nasihat etmekle meşgul olmadan önce başkasına nasihat etmekle meşgul olma!” (Gazzâlî, 2005: 1790-1791).

Nitekim Allah Teâlâ, Hz. İsa (a.s.)'ya vahyederek şöyle buyurmuştur: “Ey Meryem'in oğlu! Nefsine nasihat et! Eğer nefsin kabul ederse halka nasihat et. Aksi takdirde benden utan!” (Gazzâlî, 2005: 1791).

Gazzâlî, yine selefın hayat hikâyelerinden örnekler aktararak konuyu anlamlandırmaya çalışmıştır. O örnek hikâyelerden birkaçı şu şekildedir: Ubeydullah el-Becelî çokça ağlardı. Ağlamasında bütün gece boyunca şöyle diyordu: “Ey rabbim! Ben o kimseyim ki ömrüm uzadıkça günahım artar. Ben o kimseyim ki bir hatayı ne kadar terk etmeyi istesem başka bir şehvet önüme çıkar! Ubeydullah'ın vay haline! Bir günah daha çürümeden o günahın sahibi başka bir günahın peşinde! Eğer ateş benim için sığınak ve istirahat yeri ise Ubeydullah'ın vay haline! Eğer cehennem tokmakları benim başım için hazırlanıyorsa Ubeydullah'ın vay haline! Talihlerin ihtiyaçları verildi. Oysa senin ihtiyacın verilmemiştir.” Mansur b. Ammar şöyle anlatıyor: Bazı gecelerde Kûfe'de, bir âbidi dinledim. Rabbine münâcât ederek şöyle diyordu: “Ey rabbim! Senin izzetine yemin ederim. Günah işlemek sana karşı gelmeyi istemedim. Makamını bilmediğim, cezana kendimi maruz bıraktığım, bakışını hafife aldığım halde sana isyan etmedim. Fakat nefsim beni aldattı. Şekavetim de bu hususta aleyhimde ona yardımcı oldu. Benim üzerime sarkıtılan perden beni aldattı. İşte dolayısıyla cehaletimle sana isyan, fiilimle sana muhalefette bulundum. Şu anda senin azabından beni kim kurtaracak? Veya sen, sarkıtmış olduğun ipi benden kesersen kimin ipine sarılayım? Yarın senin huzurunda durmaktan vay benim rezaletime! O zaman ki yükleri hafif olanlara 'Geçiniz!' yükleri ağır olanlara da 'Yüklerinizi koyunuz' denir. Ancak yükleri hafif olanlarla beraber geçecek miyim, yoksa yükleri ağır olanlarla beraber yükümü bırakacak mıyım bilmiyorum! Senelerim ilerledikçe günahım çoğalır! Ömrüm uzadıkça masiyetlerim çoğalır! Ne zaman tevbe edecek, ne zaman dönüş yapacağım? Yaklaşmadı ki rabbimden utanayım!” (Gazzâlî, 2005: 1791).

Gazzâlî sonra şunları ifade etmiştir:

“İşte bunlar selefın mevlâlarıyla yapmış oldukları münacâtlardaki yolları ve nefislerini cezaya vermekteki mesnedleridir. Onların münacâttan gayeleri rablerini razı etmektir. Nefislerine ceza vermekteki maksatları onu uyarmak ve gözetmektir. Bu bakımdan kim nefisini kınamayı ve rabbiyle münacât etmeyi terkederse, nefisini gözetmiş olmadığı gibi, Allah da ondan razı olmaz!” (Gazzâlî, 2005: 1796-1797).

3. SONUÇ

Murakabe ile çok yakından bağlantılı konulardan biri olan ve kişinin, kendi hallerini düşünüp nefisini hesaba çekmesi, yapmış olduğu fiillerde kâr zarar hesabı yaparak kendine çeki düzen vermesi olarak anlaşılan muhâsebe, murakabe halinin bir öncülü olarak kabul edilmiştir. İlk dönemden beri murakabe

ve muhâsebe birbirlerinden farklı kavramlar olarak ele alınmış olsalar da mutasavvıfların bazıları bu iki terimi birbirinin yerine kullanmışlardır. Gazzâlî de söz konusu iki kavramı birlikte ele almış ve münciyattan (kişinin kurtuluşuna sebep olabilecek ameller) saymıştır. Dolayısıyla bu iki kavram birbiriyle adeta iki kardeş gibi oldukları, biri diğerinden ayırt etmek nerede ise imkânsızdır. Zira nefsiyle muhasebe eden biri, aynı zamanda murakabe etmiş olmaktadır. Gazzâlî, basiret sahiplerinin takip ettikleri altı makamın olduğunu söylemiş ve insanın aklını sermaye sahibi tüccara, nefsi de o tüccara iş yapacak ve o sermayeyi işletecek ortağa benzetmiştir. Dolayısıyla sermaye sahibi tüccar ortağını her an hesaba çektiği gibi akıl da her an nefsi hesaba çekmesi gerekmektedir. Yoksa nefis, hain bir köle gibi hainlik ve ifsad eder.

Diğer taraftan Gazzâlî, kulun hesaba çekilmeden önce kendini hesaba çekmesi gerektiğini ifade etmiş ve bu görüşünü ayet, hadis, sahabe sözleri ve mutasavvıf şahısların sözleriyle ve hikâyelerle destelemiştir. Hikâyelerin kullanılmasındaki gayeyi ise şu şekilde ifade etmiştir: Biz var kuvvetiyle çalışanların vasıflarından ve faziletlerinden, onlara uyması için müridin çalışmadaki rağbetini harekete geçiren şeyleri burada zikredeceğiz.

Gazzâlî özellikle bölümün sonuna doğru, Ey nefis! şeklinde nefse uzun uzun tenkit ve kınamalar yöneltmiş; kimi yerde onu yermiş kimi yerde ona tavsiyelerde bulunup, Allah'ın razı olacağı yoldan yürümesini ve Allah'ın hoşnut olmayacağı fiillerde bulunmamasını telkin etmiştir. Bunlar faydalı olmasına rağmen burada zikretmek çalışmanın hacmini dikkate alındığında mümkün olmamaktadır. Dileyen müellifin konu ile ilgili eserine ulaşım istifade edebilir.

KAYNAKÇA

CEBECİOĞLU, E. (2014), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Otto Yayınları.

ERGINLI, Z., KARSLI, İ., KÖKTAŞ, Y., ÖDÜL, N., SEVİNÇ, R. R. ve YAVUZ, S. S. (2006), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınevi.

FERÂHİDÎ, H. (2010), *Kitabu'l-Ayn*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

FİRÛZÂBÂDÎ, M. (1272), *Kamus tercümesi*, y.y.

GAZZÂLÎ, M. (1462/2005), *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Beyrut: Daru İbn Hazm.

GAZZÂLÎ, M. (1992), *Kimya-yı Saâdet*, İstanbul: Merve Basım Yayın Dağıtım.

GEYLÂNÎ, A. (1994), *Gunyetü't-tâlibîn İlim ve Esrar Hazinesi*, İstanbul: Berekat yay.,

GÜNEŞ, K. (2011), *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Mektep Yayınları.

İBN MANZÛR, M. (ts.) *Lisânu'l-Arap*, Beyrut: Dâru's-Sâdır.

KUŞEYRÎ, A. (ts.), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Kahire: Dâru'l-Maârif.

ISFAHÂNÎ, H. (2002), *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kalem.